

Examination and Recognition of Urban Architectural Decorations in the Historical Context of Arsen Zandieh, Shiraz

Heydar Jahanbakhsh^{1,*}, Fatemeh Daneshjoo², Nazanin Sheibani³, Hamidreza Sheibani⁴

1. Associate Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Payam Noor University, Tehran, Iran.

2. Master's Degree Graduate in Architecture, Department of Architecture, Saba Faculty of Art and Architecture, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran.

3. Undergraduate Student of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Salman Farsi University, Kazeroon, Iran.

4. Adjunct Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Salman Farsi University, Kazeroon, Iran.

ABSTRACT

The Zandieh complex in Shiraz is considered one of the most prominent historical architectural and urban planning ensembles in Iran, where the art and ornamentation of buildings have reached their peak. The present study aims to examine the decorations, physical structure, and external layers of the buildings within the Shiraz Zandieh complex and identify the influencing factors. The research method employed is descriptive-analytical. The study's theoretical framework is based on library research, while the analysis of the decorations used in this complex relies on field surveys. The findings of this study indicate that innovative approaches have been applied in the ornamentation of this complex. Political and social conditions have led to factors such as the influence of mythical and ancient art, the integration of decorations into the architectural structure, and introversion in the creation of ornaments. The decorations used in this complex contain patterns, symbols, and signs that contribute to the unity and meaning of the works. Moreover, this architecture has not overlooked the pedestrian perception scale, paying attention to the ornamentation of passageways and the observer's perspective.

ARTICLE INFO

Received	11/10/2024
Revised	12/11/2024
Accepted	18/12/2024
Available Online	19/01/2025

Keywords

Decorations
Zandieh
Shiraz
Urban Arsen

Highlights

- Examining the influence of mythological and ancient art on the architectural ornaments of the Zand Complex, including the use of Shahnameh motifs and epic themes.
- Emphasizing the integration of decorations with the architectural structure, highlighting their role as a part of the visual and structural identity of the buildings.
- Analyzing the introversion in Zand-era urban architecture due to social and security conditions of the time, along with the design of enclosed squares.
- Showcasing artistic unity and harmony in the Zand Complex's ornaments, including vegetal, geometric, and brick patterns in various parts of the buildings.
- Considering the pedestrian perception scale and observer's viewpoint in designing public spaces, entrances, and passageways to create urban harmony.

© [2025] by the author(s).

Citation of the article

Jahanbakhsh, H., Daneshjoo, H., Sheibani, N., & Sheibani, F. (2025). Examination and recognition of urban architectural decorations in the historical context of Arsen Zandieh, Shiraz. *International Journal of Iranian Urban Design Studies*, 1(2), 321–344.

*Author Corresponding:

Email: h_jahanbakhsh@pnu.ac.ir

Introduction: The role of urban facades in shaping urban spaces is a key topic in urban design and planning (Wankhede, 2017). Facades play a primary role in visual perception when defining the quality of urban spaces (Wahlström, 2020). Since the architecture of a city is a reflection of its cultural heritage (Mihaila, 2014), and Arsen Zandieh is one of the key components of the city's urban and cultural heritage, being the largest site within the historical fabric of Shiraz and an extensive example of traditional urban planning, the study and recognition of architectural facades in Arsen Zandieh becomes essential. Works like the "History of Giti Gosha" (Mousavi Nami Esfahan, 1363), "Rostam al-Tawarikh" (Asaf, 1380), "The History of the Old Fabric of Shiraz" (Afser, 1353), "Kareem Khan Zand and His Time" (Rajabi, 1355), and "History of the Zand Dynasty" (Hedayati, 1334) serve as primary sources and valuable references for understanding various aspects of culture, art, and architecture during the Zandieh era. Various studies have been conducted on the art and architecture of the Zandieh era by the Cultural Heritage Organization of Fars, master's and doctoral theses, researchers, and Shiraz scholars. Published papers from the Great Zandieh Congress (1387) contain much information on the art and architecture of the Zandieh period. The book "Square and City: The History of Cannon Squares from Tehran to Shiraz" (Asadpour, 1397), which examines the structure of squares and the physical form of the Zandieh complex in Shiraz, and the article "Color in the Urban Facades of Zandieh Shiraz" (Sheibani et al., 1398), which introduces the color palette of the Zandieh complex facades, are among the existing studies. However, few studies have addressed the decorative arts and architectural elements associated with the exterior architecture of the Zandieh complex in Shiraz. This research seeks to answer the question of what factors have influenced the architectural decorations of this urban fabric and whether unity and coherence can be found in them. Additionally, did they consider the aesthetic perception of the viewer?

Materials and Methods: The research method of this article is descriptive-analytical. Library research was used for constructing the theoretical framework, and primary sources, historical maps, photographs, and field surveys were used to analyze the historical context of the Zandieh complex.

Findings: The findings indicate that multiple factors have influenced the architectural presentations in the historical context of Arsen Shiraz, including the influence of mythical and ancient art, inward orientation due to security concerns, and the use of decorations to integrate them with the structure. A meaningful, recurring pattern for motifs and decorative elements such as rosette designs, inscriptions, brick floral patterns, and geometric, plant, and narrative motifs has created a connection between the buildings of Arsen and a unity in artistic expression. The findings suggest that the scale of pedestrian perception and the viewer's sight were considered.

Discussion and Conclusion: Considering the value of historical complexes and their importance in urban beauty, this research aims to analyze the decorations of the Zandieh complex so that their understanding may serve as a guide for future architects and urban planners. This study, using a descriptive-analytical method and library studies and field surveys, concludes that, although some researchers believe Zandieh architecture is an imitation or continuation of Safavid architecture or a mix of Achaemenid styles, the innovations during that time should also be considered. Karim Khan could have used religious narratives or royal conquest depictions, like the Safavids, or merely copied the motifs of Persepolis as the Qajars did, but he chose to use the ancient Iranian symbol of Rostam, incorporating it for the first time in the exterior decoration of buildings. Another innovation of the time is the Cannon Square, which created an introverted government square by placing several cannons in it. Social and political conditions such as city insecurity and the government's need for security led to two key factors: inward orientation and structural strength, both of which are reflected in the decorations as seclusion with high walls and decorations integrated with the structure. However, these factors did not mean ignoring the viewer's perspective and the decoration of passageways. The existence of recurring motifs and a pattern that fits the intended use, with symbolic meaning and urban identity, indicates unity and

order in the design of exterior decorations in this complex. Therefore, this study identifies factors such as the influence of mythical and ancient art, decorations integrated with the structure, inward orientation, artistic unity, and attention to pedestrian perception scale as influential components in the design of exterior layers and decorations of the Zandieh complex. These factors are seen as important elements in the quality and identity of this fabric.

Declarations

Conflict of Interest

We, Sana Ghasami and Ali Shamseddini, declare that there are no conflicts of interest related to this research.

Funding

This research has not received any financial support from governmental or private organizations for its advancement.

Informed Consent

All participants in this study have provided informed written consent.

Authors' Contributions

Idea generation and study design: Hamidreza Sheibani; Data collection: Fatemeh Daneshjoo; Data analysis: Hamidreza Sheibani and Fatemeh Daneshjoo; Data analysis: Hamidreza Sheibani and Heydar Jahanbakhsh; Initial draft writing: Fatemeh Daneshjoo and Hamidreza Sheibani and Heydar Jahanbakhsh; Initial draft writing: Hamidreza Sheibani; Article revision and editing: Nazanin Sheibani; Final approval: All authors have approved the final version of the article.

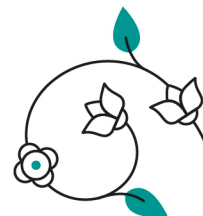
Acknowledgments

The authors would like to thank: Dr. Hossein Pournaderi, Assistant Professor at the Department of Architecture and Urban Planning, Isfahan University of Art, for his guidance and support throughout this article.

References

1. Abbasi Far, M. (2020). A study of the first artillery field in Iran located in the Zandieh complex of Shiraz. Arya Heritage News Agency. Retrieved on July 6, 2020, from <https://mirasfars.ir/1988>
2. Afshar, K. T. (1974). History of the old texture of Shiraz. Tehran: Iranian National Heritage Association.
3. Ananiadou-Tzimopoulou, M., & Bourlidou, A. (2017). Urban Landscape Architecture in the Reshaping of the Contemporary Cityscape. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 245. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/245/4/042050>
4. Asadpour, A. (2018). Field and city: The story of the artillery fields from Tehran to Shiraz. Shiraz: Nayareh.
5. Asadpour, A. (2020). A semiotic study of the battle of 'Rostam and the White Demon' in the tile work of the entrance of Karim Khan's Citadel in Shiraz using Erwin Panofsky's method. *Bagh-e Nazar*, 17(86), 29-40.
6. Avaznejad, F. (2018). Examination and study of the exterior tile motifs of Karim Khan Zand's Citadel. 2nd International Conference on Modern Research in Civil Engineering, Architecture, Urban Management, and Environment.
7. Behroozi, A. N. (1975). Historical buildings and artistic works of the Shiraz plain. Shiraz: General Department of Culture and Arts of Fars Province.
8. Bentley, I. (2019). Responsive environments (Designers' guide) (M. Behzadfar, Trans.). Tehran: University of Science and Technology.
9. Blair, S.S. (1985). THE MADRASA AT ZUZAN: ISLAMIC ARCHITECTURE IN EASTERN IRAN ON THE EVE OF THE MONGOL INVASIONS. *Muqarnas*, 3, 75-91. <https://doi.org/10.1163/22118993-90000197/>
10. Chenjebaashi, E., & Zamani, P. (2016). A study of the tile motifs of the Semnan Citadel gate. International Conference on Art, Architecture, and Applications, Tehran.

11. Chohan, A.Y. (2005). Heritage Conservation a tool for Sustainable Urban Regeneration : A Case study of Kaohsiung and Tainan , Taiwan.
12. Clarke, J.L. (1963), The Iranian City of Shiraz, University of Durham, Durham
13. Dadvar, A., Bahmani, S., & Samanian, S. (2014). Human and animal symbols found in pottery excavated from three regions of Tal-e Bakun, Fars, Tepeh Silk, Kashan, and Tepeh Giyan, Nahavand. *Journal of Comparative Art Studies*, 4(8), 1-14.
14. Ebrahimi, A.N., Rahimian, F.P., & Loron, M.S. (2013). IMPACTS OF URBAN PASSAGES ON FORMATION OF IRANIAN BAZAARS:Case Study of the Historic Bazaar of Tabriz. *International Journal of Architectural Research: ArchNet-IJAR*, 7, 61-75. <https://doi.org/10.26687/ARCHNET-IJAR.V7I2.155>
15. Farhan, S.L., Abdelmonem, M.G., & Nasar, Z. (2018). THE URBAN TRANSFORMATION OF TRADITIONAL CITY CENTRES: HOLY KARBALA AS A CASE STUDY. *International Journal of Architectural Research: ArchNet-IJAR*. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/1058/1/012070>
16. Firzal, Y. (2018). URBAN ARCHITECTURE AS A TRANSFORMATION OF IDENTITY. *Jurnal Koridor*. <https://doi.org/10.32734/koridor.v9i2.1375>
17. Franklin, W. (1979). Observations of a journey from Bengal to Iran (M. Javidan, Trans.). Tehran: Iranian Center for Historical Research.
18. Hårsman Wahlström, M., Kourtit, K., & Nijkamp, P. (2020). Planning Cities4People—A body and soul analysis of urban neighbourhoods. *Public Management Review*, 22, 687 - 700. <https://doi.org/10.1080/14719037.2020.1718190>
19. Hedayati, H. (1955). The history of the Zandieh period. Tehran: University of Tehran.
20. Hoseini, E.Z., Tabasi, M., & Hashemi, M. (2021). Cultural – Communicative Phenomenology of Iranian Tekyeh from a Physical – Special Value perspective.
21. Kermani, A.A. (2020). Heritage management and urban development in Iran, case study of Shiraz. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*. <https://doi.org/10.1108/jchmsd-08-2019-0108>
22. Laripour, N., & Dadvar, A. (2019). Semiotic analysis of form and meaning in the Vakil Mosque of Shiraz. *Studies in Islamic Art*, 15(33), 70-97.
23. Lohrasbi, T. (2021). The Effects of Old Public Spaces on Urban Identity. <https://doi.org/10.22034/JHI.2021.122573>
24. Maslikova, I. (2019). POLYFUNCTIONALITY AND CULTURAL VALUE OF PUBLIC SPACE: HISTORICAL AND CULTURAL STUDY OF AN URBAN SQUARE. *UKRAINIAN CULTURAL STUDIES*. [https://doi.org/10.17721/ucs.2019.2\(5\).16](https://doi.org/10.17721/ucs.2019.2(5).16)
25. Masoud, M., & Beigi Zadeh Shaherki, H. R. (2012). Preservation and regeneration of decorative motifs in urban spaces. *Urban Research and Planning*, 3(10), 43-66.
26. Mihäilä, M. (2014). City Architecture as Cultural Ingredient. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 149, 565-569. <https://doi.org/10.1016/J.SBSPRO2014.08.211>.
27. Mousavi Lar, A. S., Masoudi Amin, Z., & Marouj, E. (2017). Explaining the role of the Toranj motif in Safavid art with emphasis on carpets, Quran covers, and Shahnameh covers of the Safavid era. *Jolayeh Art*, 9(2), 107-118.
28. Nami Esfahani, M. M., & Bayat, A. (1984). The history of the Giti-Gosha in the history of the Zand dynasty. Tehran: Amirkabir.
29. Nasr, T. (2008). A book on urban planning and architecture of the Zandieh period. Shiraz: Navid.
30. Pariz, E. (2011). Typology of decorations and motifs of the Qajar era palaces in Shiraz and analysis of the factors influencing them. Master's thesis, Isfahan University of Art.
31. Pirbazari, A.Q. (2016). Structural Transformations of Shiraz during 95 -138. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, Vol.5, No.3
32. Pirnia, M. K., & Memarian, G. (2019). Iranian architectural stylistics. Tehran: Soroush Danesh.
33. Poorahmad, A., Farhoodi, R., & Rezaei, Z. (2015). Tourism Development in Shiraz: Emphasizing Cultural and Historical Sites. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 5, 285-293. <https://doi.org/10.5958/2249-7315.2015.00069.6/>
34. Qanbari, T., Sultan-Zadeh, H., & Nasir Salami, M. R. (2016). Semiotic analysis of the content and factors influencing the wall paintings and decorations of the Zandieh period, with emphasis on the motifs of folk art. *Bagh-e Nazar*, 13(45), 91-104.

35. Rajabi, P. (1973). Karim Khan Zand and his era. Tehran: Amirkabir.
36. Ranjbaran, Z., & Golshani, S. A. (2015). Shiraz in the accounts of travelers and explorers (from the introduction of Islam to Iran until the end of the Qajar period). Shiraz: Rakhshid.
37. Rostam al-Hokama, M. H. (2003). Rostam al-Tawarik (M. Mehrabadi, Ed.). Tehran: Donyaye Ketab.
38. Sami, A. (1984). Shiraz, the eternal city: Lux (The promise of Shiraz).
39. Saneh, M. (2003). In memory of Shiraz: Photographs of old Shiraz. Shiraz: Mansour Saneh.
40. Saneh, M. (2011). Shiraz, our childhood: Photographs of old Shiraz. Shiraz: Mansour Saneh.
41. Shibani, H. R., & Avaznejad, F. (2019). Color in the urban spaces of Zandieh Shiraz. Journal of Studies in the World of Color, 9(2).
42. Shibani, M., Parvin, H., & Farnoush, F. (2017). City garden: The urban structure of ancient Shiraz. Art and Civilization of the East, 16(5), 33-40.
43. Tosli, M., & Bonyadi, N. (2007). Urban space design (Urban spaces and their role in life and cityscape). Tehran: Iran Center for Urban Studies and Research.
44. Wankhede, K., & Wahurwagh, A. (2017). The Sensory Experience and Perception of Urban Spaces.
45. Zagroba, M., Szczepańska, A., & Senetra, A. (2020). Analysis and Evaluation of Historical Public Spaces in Small Towns in the Polish Region of Warmia. Sustainability. <https://doi.org/10.3390/su12208356>

Note for Readers:

This paper contains an identical English abstract in two sections:

Abridged Paper: To provide an overview for international readers.

Persian Section: To meet the standardized structure of Persian academic publications.

This repetition is intentional to ensure alignment with academic standards and facilitate readability for both audiences. Readers are encouraged to review the full paper for comprehensive details.

یادداشت برای خوانندگان:

این مقاله شامل یک چکیده انگلیسی در دو بخش است:

بخش Abridged Paper: برای ارائه یک دید کلی به خوانندگان بین‌المللی.

بخش فارسی: به منظور رعایت استانداردهای ساختار مقالات علمی فارسی.

تکرار این چکیده، با هدف انطباق با استانداردهای علمی و تسهیل مطالعه برای هر دو گروه از مخاطبان طراحی شده است. خوانندگان می‌توانند برای دریافت جزئیات کامل، به متن اصلی مقاله مراجعه کنند.

© [2025] by the author(s). This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0). The authors retain copyright, and this work may be shared and redistributed with proper attribution.

License link: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

© [۲۰۲۵] نویسنده(گان). این مقاله تحت مجوز (CC BY 4.0) Creative Commons Attribution 4.0 International منتشر شده است. نویسنده(گان) مالک حقوق

مادی و معنوی اثر خود هستند، و این مقاله می‌تواند با ذکر منبع مورد استفاده، بازنشر و توزیع شود.

لینک مجوز: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

بررسی و شناخت آرایه‌های معماری شهری در بافت تاریخی ارسن زندیه شیراز

حیدر جهان‌بخش^{۱*}، فاطمه دانشجو^۲، نازنین شیبانی^۳، حمیدرضا شیبانی^۴

۱. دانشیار گروه معماری و شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران.
۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد معماری، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری صبا، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.
۳. دانشجوی کارشناسی شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سلمان فارسی، کازرون، ایران.
۴. مدرس مدعو گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سلمان فارسی، کازرون، ایران.

مشخصات مقاله

چکیده

تاریخ ارسال
تاریخ بازنگری
تاریخ پذیرش
تاریخ انتشار آنلاین

۱۴۰۳/۰۷/۲۰
۱۴۰۳/۰۸/۲۵
۱۴۰۳/۰۹/۲۸
۱۴۰۳/۱۰/۳۰

ارسن زندیه شیراز یکی از شاخص‌ترین مجموعه‌های تاریخی معماری و شهرسازی ایران به شمار می‌رود که در آن هنر و آرایه بناها به شکوفایی و اوج خود رسیده است. هدف پژوهش حاضر، بررسی آرایه‌ها، ساختار کالبدی و لایه بیرونی بناهای مجموعه زندیه شیراز و شناخت عوامل تأثیرگذار بر آن است. روش تحقیق این نوشتار، توصیفی تحلیلی است. برای تدوین چهارچوب نظری پژوهش، از مطالعات کتابخانه‌ای و برای تحلیل آرایه‌های به‌کاررفته در این مجموعه از برداشت‌های میدانی استفاده شده است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که ابداعاتی در آرایه‌های این مجموعه به کار رفته است و شرایط سیاسی و اجتماعی باعث شده عواملی چون تأثیرپذیری از هنر اساطیری و باستانی، تزئینات جزئی از کالبد بودن و درون‌گرایی در ایجاد آرایه‌ها نقش داشته باشد. همچنین تزئینات به‌کاررفته در آن، الگوها و نشانه‌ها و نمادهایی دارند که باعث وحدت و معنابخشی آثار شده‌اند. این معماری از توجه به مقیاس ادراک پیاده غافل نبوده و به آرایه‌های گذرها و دید ناظر نیز توجه کرده است.

واژگان کلیدی

آرایه‌ها
معماری شهری
زندیه
شیراز
ارسن شهری

نکات شاخص

- بررسی تأثیر هنر اساطیری و باستانی بر آرایه‌های معماری مجموعه زندیه، همانند استفاده از نقوش شاهنامه و مضامین حماسی.
- تأکید بر پیوستگی تزئینات با کالبد بناها، نشان دادن نقش آرایه‌ها به‌عنوان بخشی از هویت بصری و ساختاری معماری.
- تحلیل درون‌گرایی در معماری شهری زندیه به‌دلیل شرایط اجتماعی و امنیتی آن دوره، همراه با طراحی میدان‌های محصور.
- وحدت هنری و هماهنگی آرایه‌ها در مجموعه زندیه، شامل نقوش گیاهی، هندسی، و آجری در بخش‌های مختلف بناها.
- توجه به مقیاس ادراک پیاده و دید ناظر در طراحی فضاهای عمومی، سردرها و گذرگاه‌های مجموعه برای ایجاد هارمونی شهری.

© [۲۰۲۵] نویسنده(گان).

نحوه ارجاع دهی به این مقاله

جهان‌بخش، حیدر، شیبانی، حمیدرضا، دانشجو، فاطمه، و شیبانی، نازنین. (۱۴۰۳). بررسی و شناخت آرایه‌های معماری شهری در بافت تاریخی ارسن زندیه شیراز. نشریه علمی مطالعات طراحی شهری ایران، ۱ (۲)، ۳۴۴-۳۳۱.

* آدرس پستی نویسنده مسئول: h_jahanbakhsh@pnu.ac.ir

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Examination and Recognition of Urban Architectural Decorations in the Historical Context of Arsen Zandieh, Shiraz

Heydar Jahanbakhsh^{1,*}, Fatemeh Daneshjoo², Nazanin Sheibani³, Hamidreza Sheibani⁴

1. Associate Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Payam Noor University, Tehran, Iran.

2. Master's Degree Graduate in Architecture, Department of Architecture, Saba Faculty of Art and Architecture, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran.

3. Undergraduate Student of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Salman Farsi University, Kazeroon, Iran.

4. Adjunct Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Salman Farsi University, Kazeroon, Iran.

ABSTRACT

The Zandieh complex in Shiraz is considered one of the most prominent historical architectural and urban planning ensembles in Iran, where the art and ornamentation of buildings have reached their peak. The present study aims to examine the decorations, physical structure, and external layers of the buildings within the Shiraz Zandieh complex and identify the influencing factors. The research method employed is descriptive-analytical. The study's theoretical framework is based on library research, while the analysis of the decorations used in this complex relies on field surveys. The findings of this study indicate that innovative approaches have been applied in the ornamentation of this complex. Political and social conditions have led to factors such as the influence of mythical and ancient art, the integration of decorations into the architectural structure, and introversion in the creation of ornaments. The decorations used in this complex contain patterns, symbols, and signs that contribute to the unity and meaning of the works. Moreover, this architecture has not overlooked the pedestrian perception scale, paying attention to the ornamentation of passageways and the observer's perspective.

ARTICLE INFO

Received	11/10/2024
Revised	12/11/2024
Accepted	18/12/2024
Available Online	19/01/2025

Keywords

Decorations
Zandieh
Shiraz
Urban Arsen

Highlights

- Examining the influence of mythological and ancient art on the architectural ornaments of the Zand Complex, including the use of Shahnameh motifs and epic themes.
- Emphasizing the integration of decorations with the architectural structure, highlighting their role as a part of the visual and structural identity of the buildings.
- Analyzing the introversion in Zand-era urban architecture due to social and security conditions of the time, along with the design of enclosed squares.
- Showcasing artistic unity and harmony in the Zand Complex's ornaments, including vegetal, geometric, and brick patterns in various parts of the buildings.
- Considering the pedestrian perception scale and observer's viewpoint in designing public spaces, entrances, and passageways to create urban harmony.

© [2025] by the author(s).

Citation of the article

Jahanbakhsh, H., Daneshjoo, H., Sheibani, N., & Sheibani, F. (2025). Examination and recognition of urban architectural decorations in the historical context of Arsen Zandieh, Shiraz. *International Journal of Iranian Urban Design Studies*, 1(2), 321–344.

*Author Corresponding:

Email: h_jahanbakhsh@pnu.ac.ir

مقدمه

فضاهای عمومی تاریخی، مانند میادین قدیمی، جزء لاینفک بافت اجتماعی و هویت فرهنگی شهرها هستند (Zagroba et al, 2020; Maslikova, 2019). ارزش معماری و فرهنگی این فضاها در حفظ بافت تاریخی شهرها و ارتقای هویت شهری آن‌ها بسیار مهم است (Lohrasbi, 2021). توسعه و نوسازی سریع شهری به‌طور چشمگیری بر بافت‌های تاریخی شهرها تأثیر گذاشته و به از دست رفتن میراث ملموس و ناملموس منجر شده است (Chohan, 2005; Farhan et al, 2021). مداخلات گسترده، نظیر تخریب و نوسازی همچنان یکی از رویکردهای شاخص در مواجهه با بافت‌های تاریخی ایران است. عوامل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی با موضوع معماری ایران تقریباً هرگز از هم جدا نشده‌اند. دگرگونی شهرهای مهم تاریخی ایران از جمله اصفهان، تبریز، یزد و شیراز متأثر از چنین عواملی بوده است. مطالعه و بررسی تاریخ معاصر معماری در شیراز نشان می‌دهد که عوامل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی نقش اصلی در دگرگونی بافت‌های تاریخی در ایران داشته‌اند (Kermani, 2020). امروزه مداخلات در بافت تاریخی شیراز که توسط مدیران شهری شیراز در حال گسترش است، موجب تغییر ویژگی‌های کالبدی، سیما و منظر این میراث معماری ارزشمند شده است. مجموعه زندیه شیراز به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین سایت‌های ارزشمند در بافت تاریخی شیراز، تزیینات و آرایه‌های شاخصی دارد که تأثیر فراوانی بر نمای شهری می‌گذارد. در پژوهش حاضر، سؤالات کلیدی این است:

۱. آیا معماری مجموعه زندیه دارای هماهنگی، وحدت و انسجام است؟
۲. معماری مجموعه زندیه شیراز تحت تأثیر چه عواملی بوده است؟
۳. در معماری مجموعه زندیه به زیبایی‌شناختی دید ناظر توجه شده است؟

پژوهش حاضر بر ویژگی تزیینات و آرایه‌های جداره‌های شهری و بی‌توجهی به یکپارچگی بصری در مجموعه زندیه شیراز تأکید دارد و با مقایسه تصاویر قدیمی و جدید، تغییرات را به‌صورت گرافیکی نشان می‌دهد. این مهم می‌تواند مرجعی مناسب برای تهیه پرونده مطالعاتی شناخت جایگاه معماری شهری و طراحی شهری در بافت‌های تاریخی خاص شیراز باشد.

پیشینه پژوهش

متونی چون کتاب تاریخ گیتی‌گشا (موسوی نامی اصفهان، ۱۳۶۳)، رستم‌التواریخ (آصف، ۱۳۸۰) و تاریخ بافت قدیمی شیراز (افسر، ۱۳۵۳)، کریم‌خان زند و زمان او (رجبی، ۱۳۵۵)، تاریخ زندیه (هدایتی، ۱۳۳۴) به‌عنوان منابع دسته‌اول و آثاری ارزشمند در استناد و شناخت ابعاد مختلف فرهنگ، هنر و معماری عصر زندیه، درصدد خوانش و رهیافت‌های جدید در پژوهش و شناخت لایه‌های مفقوده این دوره درخشان به شمار می‌رود. تاکنون مطالعات متعددی پیرامون هنر و معماری عصر زندیه توسط سازمان میراث فرهنگی فارس، پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد و دکتری، پژوهشگران و فارس‌شناسان صورت گرفته است. همچنین مجموعه‌مقالات منتشرشده کنگره بزرگ زندیه (۱۳۸۷)، حاوی اطلاعات بسیاری از هنر و معماری عصر زندیه است. کتاب میدان و شهر؛ سرگذشت میدان‌های توپخانه از تهران تا شیراز (اسدپور، ۱۳۹۷) که به بررسی ساختار میادین و کالبدی مجموعه زندیه شیراز پرداخته است. مقاله «رنگ در ارسن شهری زندیه شیراز» (شیبانی و همکاران، ۱۳۹۸) که به معرفی پالت رنگی جداره‌های مجموعه زندیه پرداخته، از جمله مطالعات موجود به شمار می‌آیند که کمتر به بررسی هنرها و آرایه‌های وابسته به معماری بیرونی مجموعه زندیه شیراز توجه کرده است.

مبانی نظری پژوهش مفهوم معماری شهری

معماری شهری حوزه‌ای پیچیده و پویاست که در شکل‌گیری هویت و کارکرد شهرها نقش اساسی دارد (Firzal, 2018). مرز انتهای عرصه اختصاصی و درونی دانه‌های معماری، سرآغاز «معماری شهری» است. معماری شهری را می‌توان به‌عبارتی دیگر، معماری فضاهای شهری دانست و از این‌رو، معماری شهری ناظر بر طراحی جزئیات و عناصر تشکیل‌دهنده بدنه‌ها و اندام‌های محصورکننده و دربرگیرنده فضاهای شهری در مقیاس معماری خواهد بود. هرکجا در محدوده شهر و بافت شهری که انسان در ساحت اجتماعی و عمومی حضور دارد و به‌تبع این حضور، درکی از محیط پیرامون به دست می‌آورد، در محدوده تأثیر

معماری شهری واقع است (مسعود و همکاران، ۱۳۹۱). معماری یک شهر، انعکاسی از میراث فرهنگی آن شهر است و می‌تواند به‌عنوان بستری برای پژوهش و نوآوری باشد (Mihailă, 2014). اجزای مهم شهرهای سنتی در ایران از قبیل میادین، جلوخان‌ها، دربندها، گذرگاه‌ها، ساباط، بازار و اجزای آن، تکایا و... که عمدتاً عرصه‌های باز و نیمه‌باز هستند و کارکردی عمومی دارند، مفهوم و معنای دقیقی از معماری شهری محسوب می‌شوند (پیرنیا، ۱۳۹۸؛ Ebrahimi; Hoseini et al, 2021; et al, 2013). معماری منظر شهری، یکی از اجزای کلیدی معماری شهری، در بازسازی مناظر شهری معاصر مؤثر است (Ananiadou-Tzimopoulou & Bourlidou, 2017).

آرایه‌های متعلق به معماری بدنه‌ها

نقش جداره‌های شهری در شکل‌دهی به فضاهای شهری، موضوعی کلیدی در طراحی و برنامه‌ریزی شهری است (Wankhede, 2017). در تعریف کیفیت فضاهای شهری، جداره‌های شهری نقش اصلی در ادراک دیداری دارند (Hårsman & Wahlström et al, 2020). تزیینات نمای ساختمان‌ها در محیط شهری وسیله‌ای است که به‌واسطه آن انواع تجارب بصری برای لذت بردن بیننده از سیمای شهری معرفی می‌شود که به این کیفیت غنا می‌گویند (بنتلی و همکاران، ۱۳۹۸). اجزای نمای بناها صرفاً جنبه نقوش و تزیینی ندارند و گاهی هم از نظر عملکردی جزء اجزای ضروری به شمار می‌روند. اجزای عملکردی شامل ورودی‌های بنا، بالکن، تراس، ایوان و پنجره‌ها، اجزای تزیینی شامل جزئیات نمای طبقه‌ها می‌شود.

روش‌شناسی تحقیق

روش تحقیق این مقاله، توصیفی تحلیلی است. برای تدوین چهارچوب نظری پژوهش، از مطالعات کتابخانه‌ای و برای تحلیل آرایه‌های معماری شهری در مجموعه زندیه از اسناد اصلی، نقشه‌ها و عکس‌های تاریخی و همچنین برداشت‌های میدانی نظیر عکاسی و مصاحبه با مشاوران، مراجع و شهروندان استفاده شده است.

بافت تاریخی شیراز

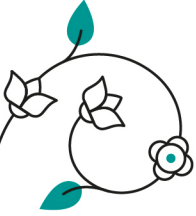
شیراز، شهر مهم تاریخی ایران، در طول زمان به تغییرات چشمگیری در معماری و فضاهای شهری خود دست یافته است (Pirbazari, 2016). شیراز در بخش مرکزی ایالت فارس است و عمده بناهای حکومت هخامنشی و ساسانی در این ایالت واقع شده است. از این‌رو به نظر می‌رسد تاریخ شیراز همسان با این دوره‌های تاریخی باشد (سامی، ۱۳۵۳؛ افسر، ۱۳۵۳). وجود چاه و قلعه فهندژ مربوط به عصر ساسانی در شیراز موجب شده است تا تاریخ این شهر به پیش از ورود اسلام به ایران نسبت داده شود. در حالی که مورخان اسلامی همچون ابن بلخی و ابواسحاق اصطخری بنای تأسیس شیراز را قرن اول اسلامی می‌دانند. شیراز در قرن دهم و یازدهم میلادی به‌عنوان پایتخت حکومت آل بویه انتخاب شد. در این دوره، شیراز توسعه و آبادانی پیدا می‌کند، باغ‌های سرسبز و بازارهای متعدد که با شهرهای دمشق و بغداد در دوره اسلامی شباهت‌های فراوانی از جهت توسعه و رونق شهرسازی داشته است (Clarke, 1963).

از آنجاکه دوره صفوی عصر شکوفایی شهرسازی ایران پس از اسلام نامیده می‌شود، شیراز در این دوره تغییرات چشمگیری داشته است که می‌توان به تأسیسات شهری همچون پیاده‌راه‌های تفریحی (چهارباغ شیراز)، میدان شاه صفوی، مدرسه خان و گسترش فضای سبز شهری شیراز اشاره کرد. اگرچه نظریه باغ شهر مربوط به ابنزر هاوارد است، در دوره صفویه در شهر شیراز اجرا شده است (شیبانی و همکاران، ۱۳۹۶). ویرانی و تخریب‌های گسترده در دوره افشاریه سبب رکود و افول فراوان محیط شهری شیراز شد. شیراز در سال ۱۱۷۹ هجری قمری به‌عنوان پایتخت حکومت زندیه انتخاب شد و کریم‌خان زند تلاش‌های بسیاری برای مرمت و نوسازی بافت شهری شیراز در طول حکومت خود داشت. مجموعه زندیه از جمله اقدامات مهم معماری دوره زندیه محسوب می‌شود که بزرگ‌مقیاس‌ترین سایت از بافت تاریخی شیراز است (عوض‌نژاد، ۱۳۹۷؛ نصر، ۱۳۹۴). اماکن فرهنگی و تاریخی شهر شیراز، به‌ویژه مجموعه زندیه، نقش مهمی در توسعه گردشگری شیراز دارد (Poorahmad et al, 2015).

ارسن شهری زندیه شیراز

مجموعه زندیه شیراز نمونه‌ای فراگیر از شهرسازی سنتی ایران است که در روزگار زندیه به دستور کریم‌خان زند ساخته شده است. این مجموعه در قسمت شمالی بافت تاریخی شیراز در محله قدیمی درب شازده قرار دارد (سامی، ۱۳۶۳؛ Blair, 1985). مجموعه زندیه شامل بخش‌های مختلفی است که اگر بخواهیم آن‌ها را برحسب کاربری دسته‌بندی کنیم، می‌توان به بناهای

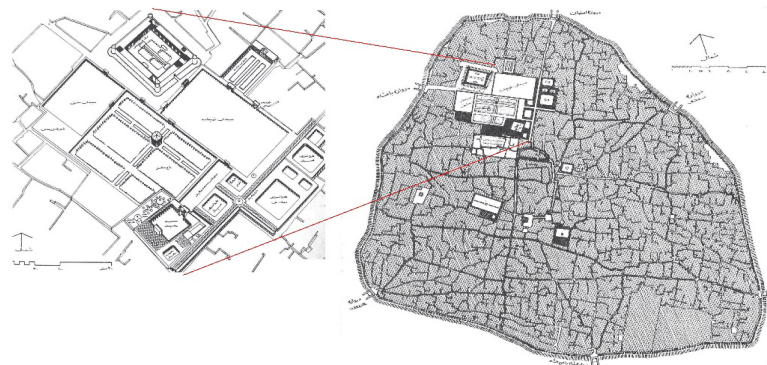

حکومتی (کاخ ارگ کریم‌خان، دیوان‌خانه، عمارت باغ نظر)، بناهای خدماتی (حمام وکیل، آب‌انبار وکیل، آب‌انبار دیوان‌خانه، نقاره‌خانه)، بناهای مذهبی (مسجد وکیل، مسجد حاج غنی و مدرسه آقاباباخان)، بناهای آرامگاهی (بقعه شیخ کبیر، بقعه سیدحسن کیا)، بناهای تجاری (بازار وکیل، ضراب‌خانه، سرای فیل و...) و فضاهای باز میدان و میدانها (میدان مشق، میدان توپخانه، میدان اصطبل، میدان نقاره‌خانه و جلوخان مسجد وکیل) اشاره کرد. جدول شماره (۱) فضاهای موجود در مجموعه زندیه شیراز را براساس جهت قرارگیری و تصویر شماره (۱) موقعیت قرارگیری مجموعه زندیه در بافت تاریخی شهر شیراز را ارائه کرده است.

جدول شماره ۱. فضاهای موجود در مجموعه زندیه شیراز، مأخذ: نگارندگان

جهت قرارگیری	ابنیه
غرب	عمارت ارگ کریمخانی
شمال	عمارت دیوان‌خانه. آب‌انبار. آرامگاه ابن خفیف و عمارت نقاره‌خانه و بنای قورخانه که بعداً به مدرسه شعاعیه تبدیل شد
شرق	بازار وکیل که از سه در به میدان بازمی‌گشت. راسته شمالی در وسط میدان و دیگری از بازار کلاه‌دوزها و سومی از بازار شمشیرگرها به جلوخان مسجد وکیل
جنوب	باغ حکومتی (باغ نظر) با کمی عقب‌نشستگی گرمابه وکیل و بازار وکیل و مسجد وکیل

تصویر شماره ۱. موقعیت قرارگیری ارسن شهری زندیه شیراز (توسلی و بنیادی، ۱۳۸۶: ۶۷-۷۷)

بحث و تحلیل یافته‌های پژوهش

برای شناخت جایگاه تزیینات و آرایه‌ها در ارسن شهری زندیه شیراز، ابتدا جمع‌آوری داده به‌واسطه مطالعات کتابخانه‌ای و عکس‌برداری از آرایه‌های متعلق به معماری بدنه‌ها پرداخته شد و بناهایی که به‌تدریج در طول گذشته تاریخی از بین رفته‌اند نیز به‌واسطه تصاویر تاریخی مقایسه و پژوهش شدند. در جدول شماره ۲ به معرفی تزیینات معماری شهری پرداخته شده است.

جدول شماره ۲. تحلیل تزیینات معماری شهری مجموعه زندیه شیراز، مأخذ: نگارندگان

مصالح	موقعیت اجزای نمای شهری	تزیینات	محل اجرا
		سنگ حجاری شده با نقوش اسلیمی	دیوان‌خانه، عمارت باغ نظر، پیرنشین مسجد وکیل
	آزاره	سنگ حجاری شده با نقوش حماسی	دیوان‌خانه
سنگ		سنگ بادبر گندمک	نمای خارجی ارگ کریم‌خانی، حمام وکیل
		کتیبه	کتیبه سنگی مسجد وکیل، کتیبه سر در آب‌انبار
	بدنه	طرح گلدانی	در انتهای زغره در ورودی مسجد وکیل

رخ بام	هندسه دالبری و زیگزاگ	نمای خارجی ارگ کریم‌خانی و دیوار پیرامون باغ نظر که امروزه اثری از آن نیست
آجر	رگ‌چین با طرح گل‌انداز	نقوش روی برج ارگ کریم‌خانی
	دندان‌موشی	نقوش روی پیشانی عمارت باغ نظر
	رگ‌چین با طرح جناغی	نقوش روی برج ارگ کریم‌خانی
	بدنه	گره‌چینی
	معلی	لچکی بالای قوس حمام و کیل
مقرنس	ورودی حمام و کیل	
رخ بام	شیرسره‌های دور بام	دیوان‌خانه، عمارت باغ نظر
چوبی	مقرنس سرستون‌ها	ستون‌های ایوان دیوان‌خانه، ستون‌های ایوان ارگ کریم‌خانی
	بدنه	گره‌سازی چوبی
	معرق	پنجره ارسی عمارت دیوان‌خانه، باغ نظر و ارگ کریم‌خانی
کاشی	هفت‌رنگ	نقوش با طرح هندسی در حمام و کیل و مسجد و کیل
		نقوش با طرح اسلیمی ختایی در مسجد و کیل، عمارت باغ نظر و نمای شمالی و جنوبی بازار
بدنه	هفت‌رنگ	نقوش حماسی ورودی ارگ کریم‌خانی و نمای شمالی و جنوبی بازار
		نقوش شکارگاهی و منظره‌پردازی‌های اروپایی در نمای شمالی و جنوبی بازار
		کتیبه سردر مسجد و کیل

با توجه به یافته‌های بالا و مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل و بررسی صورت‌گرفته که در ادامه به شرح آن پرداخته می‌شود، این تحقیق ۵ عامل را در به‌کارگیری آرایه‌های مجموعه زندیه مؤثر دانسته است که به شرح ذیل است:

تأثیرپذیری از هنر اساطیری و باستانی (نماد قدرت و پهلوانی)

شاید بتوان گفت که در زمان کریم‌خان زند، نخستین بار در معماری از نقوش اساطیری شاهنامه استفاده شده است. پیش از سلسله زندیه، نقوش حماسی بازتاب جنبه مذهبی یا روایتی از جنگ‌های پادشاهان بوده است. با توجه به تاریخ بازدید ویلیام فرانکلین^۱ از زمان زندیه می‌توان حجاری نبرد رستم و اشکبوس را در حجاری در مرکزیت آزاره ایوان دیوان‌خانه زندیه مشاهده کرد. با توجه به تاریخ بازدید ویلیام فرانکلین (۱۳۵۸) از شیراز که در سال ۱۲۰۱ ه.ق (یعنی قبل از حکومت قاجاریان و زمان زندیان) بوده است، وی نقل کرده که بر درگاه ارگ کریم‌خان منظره‌ای از نبرد رستم با دیو سپید نقش شده است (رنجبران و گلشنی، ۱۳۹۴: ۱۳۵). البته ذکر این نکته ضروری است که کاشی‌نگاره رستم و دیو سپید که اکنون بر درگاه ارگ کریم‌خانی وجود دارد، از افزوده‌های قاجار بوده که البته وضعیت کنونی آن دچار تغییراتی شده است.

پس می‌توان نتیجه گرفت که ایده اصلی استفاده از نقوش اساطیری داستانی چون نبردهای رستم در آرایه‌های بیرونی فضاهای حکومتی از زمان زندیان شکل گرفته است. استفاده از کهن‌الگوی رستم و نبردهای او از جمله پیروزی او بر دیو سپید، بر ماندگاری نام قهرمان پس از گذر از هفت‌خوان و نبرد خیر و شر و نمادی از قدرت اشاره می‌کند که می‌تواند نمادی از قدرت باشد؛ پس می‌تواند آرایه‌ای مناسب برای کاربری‌های حکومتی باشد. البته علاقه کریم‌خان زند به منش پهلوانی تا شهریار نیز می‌تواند بر انتخاب نقش حماسی رستم به‌جای انتخاب نبردهای شاهی مؤثر باشد؛ درحالی‌که وی نقش نبردهای شاهان ساسانی و صفوی را در تخت‌جمشید و نقش رستم شیراز و در نقوش چهل‌ستون اصفهان دیده بود و می‌توانست از آن‌ها تقلید کند. نهایتاً او ترجیح داد از نقوش پهلوانی و نبردهای رستم در بناهای خود استفاده کند. بعد از زندیه، شاهان قاجار،

چون فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه و والیان فارس و کرمان و... نیز از این نقوش استفاده کردند و نبرد رستم و دیو سپید به‌عنوان نمادی از قدرت در سردر دروازه‌های قدیم تهران و سمنان و نیز شمس‌العمارة تهران نقش بسته شد. آزاره‌های حجاری‌شده عمارت کاخ آینه یا باغ کاخ در باغ نظر شیراز و نقوش کاشی‌کاری‌شده در برخی از حمام‌ها در فارس، کرمان، ملایر و... نیز از کاربردهای دیگر استفاده از مضامین پهلوانی بعد از دوره زندیه بوده است.

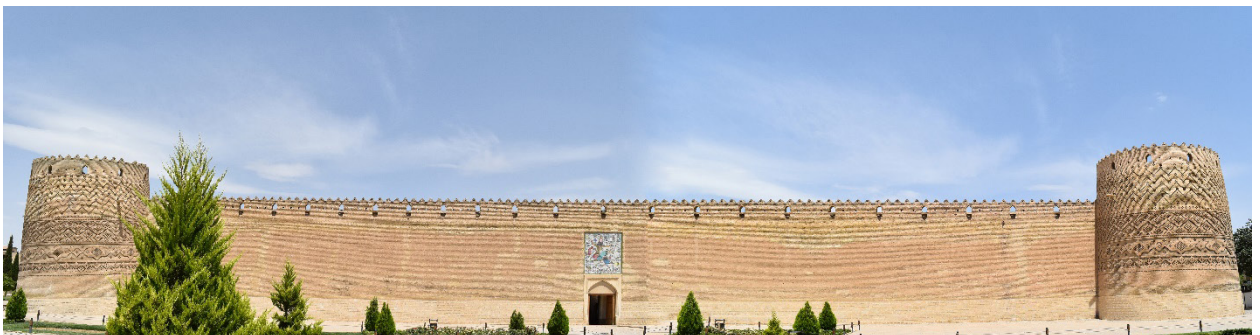
تصویر ۳. نقوش پهلوانی در آزاره سنگی عمارت خورشید، مأخذ: نگارندگان

تصویر ۲. نبرد رستم و دیو سپید در سردر ارگ کریمخانی، مأخذ: نگارندگان

تزئینات جزئی از کالبد

تزئینات ارگ کریمخانی به گفته بسیاری از پژوهشگران برگرفته از هنر ایلاتی این قوم است (قنبری و همکاران، ۱۳۹۵). این تزئینات به‌صورت الحاقی نبود و تنها به‌وسیله آجر این نقوش بدیع خلق شده‌اند و نگاره‌هایی چون طرح‌های نیمه‌خوشه‌انگوری و رفت‌وبرگشت، مثلث، زیگزاگ، ترنج و لوزی‌بافی‌های ممتد را به وجود آورده است. شایان ذکر است که این سبک نماسازی با آجر در دوره‌های پیشین همچون سلجوقیان، هخامنشیان، ایلیانیان و... مشاهده شده است. البته نماسازی با آجر در دوران زندیه از تنوع در تکنیک و طرح سلجوقیان برخوردار نبوده، اما به اشکال بدیع هندسی دست یافته است. تکنیک‌های استفاده‌شده در آجرکاری نمای بناهای زندیه، رگ‌چین، گل‌انداز، دندانه‌ای، گره‌چین و مشبک است که در برج‌های ارگ کریمخانی و تزئینات قسمت فوقانی بادگیر آب‌انبار کریمخانی، حرم‌خانه و عمارت باغ نظر و ورودی‌های بازار قابل رؤیت هستند. این جدا نبودن تزئینات از کالبد و کیفیت خوب مصالح باعث شده بود که در طی زلزله‌های شدید در سال‌های ۱۲۳۹ و ۱۲۶۹ ه.ق (در دوران قاجار) که موجب ویرانی بسیاری از بناها و خانه‌های شیراز شد، بناهای این مجموعه به‌قدری محکم و بادوام ساخته شده بودند که کوچک‌ترین خللی در ارکان آن‌ها پس از زلزله‌های مختلف پدید نیامده است (سامی، ۱۳۶۳: ۵۱).

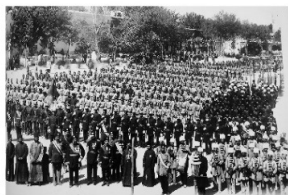
تصویر ۴. جداره بیرونی و جلوخان کاخ ارگ کریمخانی، مأخذ: نگارندگان

درون‌گرایی

به‌علت اوضاع سیاسی و امنیتی کشور در زمان کریم‌خان در مجموعه‌ی زندیه با مجموعه‌ای از بناها با کمترین تزئینات و کاملاً درون‌گرا روبه‌رو می‌شویم. بعضی باور دارند کریم‌خان برای ساخت میدان بزرگ جلوی ارگ از میدان نقش‌جهان الگوبرداری کرده است. با توجه به این دیدگاه باید بیان کرد که کاملاً با میدان نقش‌جهان متفاوت است و الگوبرداری از این جهت نشده است. در نقش‌جهان، میدان به‌عنوان سازمان‌دهی مرکزی شناخته می‌شود و ارتباطی میان میدان و فضاها و بناهای اطرافش برقرار شده است. درحالی‌که در میدان رو به ارگ در زمان زندیه و کریم‌خان این‌گونه نبود؛ یعنی فضای میدان از هر طرف به فضاها بسته و درون‌گرایانه حکومتی منتهی می‌شد. از طرف شرق با دیوارهای ارگ که حدود ۱۵ متر ارتفاع دارند، محصور می‌شد. از جنوب به دیوارهای باغ نظر می‌رسید که در کتاب میدان و شهر ارتفاع آن یک‌ونیم برابر ارتفاع طاق‌نمای یک طبقه در ضلع مجاور ارگ کریم‌خانی در زمان قاجار ذکر شده است (اسدپور، ۱۳۹۷) و از طرف غرب با نقارخانه و بازار در ارتباط است.

این میدان با یک‌سری دیوار محصور شده و اصلاً کیفیت فضایی میدان نقش‌جهان را ندارد؛ یعنی شاید اصلاً قرار نبوده است آن کیفیت فضایی را داشته باشد و تقلیدی از آن باشد، بلکه بیشتر با سازمان‌دهی مجموعه‌ای در مجموعه‌ی زندیه روبه‌رو هستیم که میدان فضای تقسیم را بازی می‌کند و نقشی برای آن تعبیه نشده است. طبق گفته‌ی فرانکلین، در زمان زندیه، بخشی از میدان بزرگ جلوی ارگ به‌دلیل وجود چند عدد توپ که روی عراده‌های نامناسبی قرار گرفته‌اند، میدان توپخانه نام‌گذاری شده است و به گفته‌ی عباسی‌فر (۱۳۹۹)، این اولین بار است که در ایران میدان توپخانه به وجود آمده و پس از آن ما میدان توپخانه تهران و... را خواهیم داشت. فرانکلین (۱۳۵۸) در جای دیگری می‌گوید که در مقابل ارگ، در یک میدان بزرگ سکویی قرار دارد که روی آن دسته‌ی موزیک خان (زمان جعفرخان) هر روز هنگام طلوع و غروب خورشید آهنگی می‌نوازند. می‌توان گفت این میدان در ابتدا برای کاربری مشخصی یا با هویت خاصی طراحی نشده است، اما رفته‌رفته به‌دلیل محصور شدن با نماهای بناهای درون‌گرا و حکومتی، به‌دلیل اوضاع امنیتی و سیاسی، رنگ نظامی و حکومتی به خود می‌گیرد.

(1)

(4)

(7)

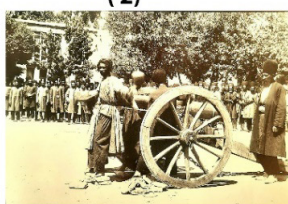
(2)

(5)

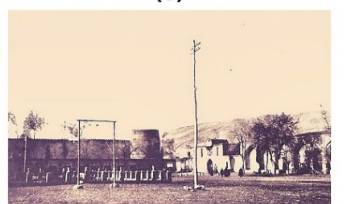
(8)

(3)

(6)

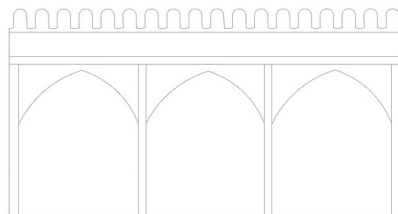

(9)

تصویر ۵. میدان توپخانه در گذر تاریخ؛ ۱. مشق فوج در میدان توپخانه شیراز در دوره قاجار؛ حکومت علاءالدوله (۱۲۷۹ خورشیدی)، (صانع، ۱۳۹۰: ۴۱)؛ ۲. میدان توپخانه شیراز در دوره قاجار؛ حکومت مظفرالدین شاه (صانع، ۱۳۸۲: ۵۱)؛ ۳. به توپ بستن مجرمین در دوره قاجاریه شیراز (صانع، ۱۳۸۲: ۸۶)؛ ۴. میدان توپخانه شیراز در دوره قاجار (۱۹۸۱ میلادی)، عکس از جان تامسون؛ ۵. اصفالدوله در هنگام مشق نظام میانه میدان توپخانه؛ سال ۱۲۷۸ خورشیدی (صانع، ۱۳۸۲: ۳۳)؛ ۶. میدان توپخانه شیراز در دوره قاجار؛ حکومت مظفرالدین شاه (صانع، ۱۳۸۲: ۷۱)؛ ۷. منظره‌ای از دروازه باغشاه و ارگ کریم‌خان در سال ۱۳۰۸، عکس از شین وادا؛ ۸. نمایی از ارگ کریم‌خان و سردر دیوان‌خانه در سال ۱۳۰۸، عکس از شین وادا؛ ۹. میدان توپخانه شیراز در سال ۱۲۹۲ خورشیدی (نیدر مایر، ۱۳۰۳: ۰۰۳).

در زمان قاجار، طبق تصاویر به‌جامانده، اطراف میدان طاق‌نماهایی زده می‌شود که برای جای دادن ابزار جنگی و نیروهای وابسته استفاده می‌شده است. داخل میدان آب‌نماهایی ساخته شده که حاشیه آن گلکاری شده است و توپ‌های متعددی نیز در محیط میدان قرار دارد. در این زمان میدان برای مراسم نظامی یا اعدام استفاده شده است. در وضعیت موجود، دیگر از میدان بزرگ خبری نیست و ساخت‌وسازهایی در آن صورت گرفته است. فضای تفرجگاهی طراحی شده‌ای در جلوی ارگ دیده می‌شود و دیگر از دیوارهای بلند باغ نظر خبری نیست و این‌گونه نمای شهری تغییر کرده و گفتمانی بین فضای باغ و فضای شهری و میدان صورت گرفته است (تصاویر شماره ۲).

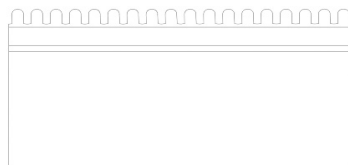

(ب)

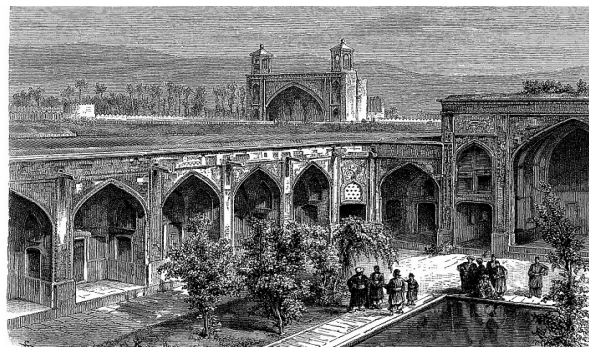

(الف)

تصویر ۶. بازنمایی جداره تاریخی باغ نظر؛ الف) عمارت آینه در سال ۱۲۲۰ خورشیدی (دوره محمدشاه قاجار)، اثر اوژن فلاندن و پاسکال کست؛ ب) نمای شماتیکی از دیوار باغ نظر به استناد از منبع (الف)

(د)

(ج)

تصویر ۷. بازنمایی جداره تاریخی باغ نظر؛ ج) مدرسه آقاباباخان یا مدرسه وکیل شیراز در سال ۱۸۸۱ میلادی (دوره قاجار)، اثر ژان دیولافو؛ د) نمای شماتیکی از دیوار باغ نظر به استناد از منبع (ج)

وحدت هنری

در بناهای مجموعه زندیه، بسته به نوع کاربری آرایه‌های مشابهی مشاهده می‌کنیم (نمودار شماره ۱) که این خود نوعی نظم و وحدت را به نمایش می‌گذارد که البته باید به معنا و نماد این عناصر نیز پرداخت تا دلیل استفاده از آن‌ها را بهتر یافت.

نقوش داستانی، روایتی و نمادپردازانه

تصویر حماسی پهلوانی رستم که در دو بنای حکومتی ارگ و دیوان‌خانه مشاهده می‌شود، نماد قدرت است (البته نه قدرتی سلطنتی، بلکه قدرتی مردمی و از جنس مردم). شیر و عقاب واقع در ازاره دیوان‌خانه نیز نماد قدرت، سلطنت و تیزی و درایت

نمودار ۱. وحدت هنری در آرایه‌های مجموعه زنده

است و نقوش مناسبی برای بنای حکومتی است. نقوش شکارگاهی را می‌توان در لچک‌های بالای طاق ورودی عمارت باغ نظر و راسته بازاری که در دوران پهلوی در این مجموعه به وجود آمده است، مشاهده کرد. همچنین در لچک بالای طاق ورودی دیگر عمارت باغ نظر، روایت حضرت سلیمان به نمایش گذاشته شده است؛ مانند جلوس سلیمان بر تخت، بی‌نیازی او از هدایا، حکومت‌داری و زیر سلطه دیو، فرشته و سیمرغ و این روایت نمادی از سلطنت و قدرت به خواست خداست. شاید هم اشاره به دعای حضرت سلیمان در قرآن باشد (رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ هَبْ لِي مَلَكًا لَا يُتَّبِعُنِي لِأَخَذِ مِنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ) که او از خدا، حکومت و ملکی را طلب می‌کند که به هیچ‌کس بعد از او چنین چیزی داده نشود (تصویر شماره ۳).

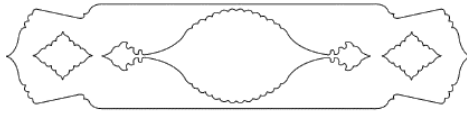
تصویر ۸. داستان بر تخت نشستن حضرت سلیمان در لچکی بالای طاق عمارت باغ نظر

نقش ترنج

ترنج یکی از نقوش ایرانی و اسلامی است که در ایران پیشینه بسیاری دارد تا قبل از دوران زنده، در نقوش فرش و جلد کتاب و در بعضی بناها و اجسام دیده شده است؛ از این‌رو به‌عنوان نقشی شاخص همراه با مفاهیم نمادین به کار گرفته شده است. برخی آن را صورت تغییر یافته خورشید آریایی یا نمادی از شجره طیبه می‌دانند و برخی به حدیث پیامبر که مؤمن قرآن‌خوان به ترنج تشبیه شده است، استناد می‌کنند (موسوی لری و همکاران، ۱۳۹۶). ترنج از دیدگاه برخی ریشه هنر قومی دارد و نمادی از آب، آبادی، طراوت و مظهر فراوانی است (دادور و همکاران، ۱۳۹۳: ۷). اینکه در زمان زندیان

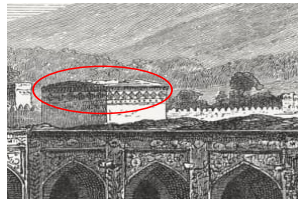
به این نمادها یا صرفاً به موضوع زیباشناسانه آن توجه شده، بر همگان پوشیده است و می‌توان به‌جرت آن را یکی از نقوش بالاهمیت در این دوران نام برد. این نقش در برج ارگ بسیار متفاوت از نمونه‌های پیشین و مبتکرانه با آجر خلق شده است و در نمای بیرونی بناهای دیگر این مجموعه نیز مکرر دیده می‌شود؛ مانند ازاره بناهای حکومتی، مثل عمارت باغ نظر و دیوان‌خانه که با سنگ حجاری شده است. این نقش را حتی در ارتفاع پله‌های سنگی دیوان‌خانه و عمارت باغ نظر هم می‌توان دید و معمولاً در بخش مرکزی قرار می‌گیرد. نقش ترنج در ارتفاع پیرنشین مسجد و کیل هم دیده می‌شود و به‌دلیل وجود دو سر ترنج در طرفین آن، هم‌زمان دو جهت ورود و خروج را نشان می‌دهد و کاربرد بسیار مناسبی برای ورودی مسجد دارد. به‌غیر از نقش ترنج به‌کاررفته در ارگ، سایر موارد تقریباً از یک نوع طرح ترنج هستند و فقط اندازه‌های آن‌ها متفاوت است. این نوع ترنج شبیه ترنج به‌کاررفته در جلد کتاب‌هایی مثل قرآن و شاهنامه است و با توجه به علاقه کریم‌خان به شاهنامه و الهام از جلد آن، فرضیه دور از تصویری نیست.

تصویر ۹. نقش ترنج در تزیینات ازاره‌های مجموعه زندیه

گل‌اندازه‌های آجری

گل‌اندازه‌های آجری را در بسیاری از بناهای زندیه می‌توان دید؛ به‌جز در ارگ که به‌صورت پیچیده‌تری از آن استفاده شده، در بناهای حکومتی دیگری مثل دیوان‌خانه، عمارت باغ نظر و حرم‌خانه و بادگیر آب‌انبار نیز استفاده شده است. نکته حائز اهمیت این است که در تمام این بناها به‌غیر از ارگ، این نقش در فوقانی‌ترین قسمت بناهای زندیه و در پیشانی ابنیه قرار گرفته است و همچون نشانه‌ای برای بناهای زندیه عمل می‌کند. معمولاً شیرسرهای نیز که نشانه‌ای از معماری قاجار هستند، در زیر این نقوش به ابنیه‌ها الحاق شده‌اند (تصویر شماره ۱۰).

تصویر ۱۰. نقش گل‌اندازه در بناهای زندیه (منبع: نگارندگان)

نقوش گیاهی

این نقوش شامل نقوش اسلیمی، ختایی و نقوش تشعیر که شامل درخت یا گلدانی به‌همراه پرندگانی است که در نمای خارجی مسجد و کیل و عمارت باغ نظر به‌وسیله کاشی هفت‌رنگ به وجود آمده‌اند. عمارت باغ نظر علاوه بر اینکه مکانی برای ملاقات با سفرا بود، گفته شده که مرحوم کریم‌خان آن را برای مقبره خود ساخته است؛ بنابراین پس از مرگش، وی را در شاه‌نشین شرقی عمارت مدفون کردند. بعدها آقامحمدخان قاجار قبر او را نیش کرد و جسد او را به تهران برد و زیرپله‌های کاخ گلستان دفن کرد (به‌روزی، ۱۳۵۴: ۱۵۰). پس هر دو مکان جنبه روحانی و ملکوتی‌تری نسبت به دیگر بناهای مجموعه زندیه دارد و با توجه به کاربری آن‌ها، استفاده از این نقوش در آن‌ها بسیار مناسب بوده است. معمولاً نقوش اسلیمی و ختایی

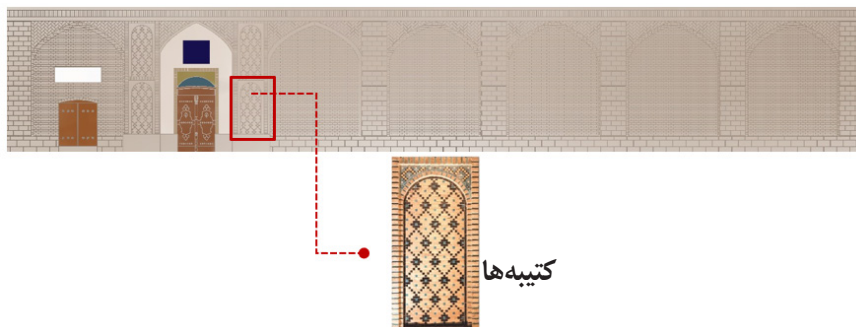
برای کادربندی یا لچکی‌های بالای قوس استفاده می‌شد و برای نقوش تشعیری مکانی خاص طراحی شده بود؛ زیرا معنای نمادین به‌همراه خود دارند. مانند درخت به‌نمایش گذاشته که می‌تواند نمادی از درخت زندگی باشد یا در حکمت هنر اسلامی، روییدن چند نوع گل و برگ بر درخت، نشانه وحدت و کثرت است (پاریز، ۱۳۹۰: ۱۱۰). باید توجه کرد که حتی زغره سنگی در ورودی مسجد، پایه ستون گلدانی دارد و همه این نقوش باغ بهستی را نوید می‌دهند.

تصویر ۱۱. کاشی هفت‌رنگ مسجد وکیل از مجموعه زندیه (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۳)

نقوش هندسی

از نقوش هندسی کاشی‌کاری برای دعوت‌کنندگی در ورودی حمام وکیل استفاده شده است. جداره بیرونی این حمام ساده و آجری است؛ اما در ورودی آن با این نقوش شاخص شده که از الحاقات دوران قاجار است. از دو سبک کاشی‌کاری معرق و معقلی در آن استفاده شده است و در آن می‌توان شاهد عناصر هندسی یکسان با رنگ‌های متفاوت بود.

تصویر ۱۲. تزیینات هندسی ورودی حمام وکیل از مجموعه زندیه شیراز

کتیبه‌ها می‌توانند به‌عنوان نشانه‌های نمایه‌ای محسوب شوند (لاری‌پور و دادور، ۱۳۹۷: ۱۲۸). این کتیبه‌ها به‌صورت سنگی و کاشی‌کاری هفت‌رنگ با آیاتی از سوره توحید، بخشی از آیت‌الکرسی، سوره توبه، آیه ۱۸، آیه ۷۸ سوره اسراء به خط ثلث در ورودی مسجد وکیل تعبیه شده‌اند. این آیات دلالت بر شکرگزاری و توبه مشتاقان است و نماد زیر قرآن رد شدن و حفظ مؤمن نمازگزار در هنگام ورود و خروج از مسجد است. کتیبه دیگری بر بالای آب‌انبار تعبیه شده که دلالت بر سپاسگزاری و شکرگزاری است.

(ب)

(الف)

تصویر ۱۳. الف) آب‌انبار وکیل در دوره پهلوی اول، عکس از جورج رندل (ب) عکس از وضع موجود (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۳)

توجه به گذرها و دید ناظر (توجه به مقیاس ادراک پیاده)

همان‌طور که گفته شد، مجموعه زندیه درون‌گرا بوده است؛ ولی این به این معنا نیست که به دید ناظر توجه نشده است. درست است که دورتادور میدان از دیوارهای بلند ارگ و باغ نظر و دیوان‌خانه پوشیده شده است؛ اما تزیینات روی برج باغ نظر و طاق نماهای روی دیوارهای بلند باغ نظر و دیوان‌خانه نشان‌دهنده توجه به دید شهری است. سردر مسجد وکیل بسیار پرکار است و می‌تواند دید عابر را از انتهای خیابان متصل به میدان به خود جلب کند و در میان بافت آجری اطراف بدرخشد. ورودی‌های مختلف بازار به خوبی با محیط اطراف ترکیب شده‌اند و بعضی از آن‌ها تزیینات آجری گل‌انداز و فخر و مدین دارند و این‌گونه عابر را به سمت خود دعوت می‌کنند. در گذرها و کوچه‌های مجموعه پوشش آجری به‌سادگی انجام گرفته است و ازاره‌های سنگی عاری از حجاری و تزیینات هستند و هماهنگی و وحدتی به وجود آورده‌اند. جهت گوشه‌سازی در بعضی تقاطع کوچه‌ها از سنگ‌های یکپارچه استفاده شده است؛ مثلاً این مهم در کوچه منتهی به حمام وکیل قابل مشاهده است. همچنین در کوچه پشت مسجد که مابین بدنه بازار و مسجد است، به‌واسطه طاق و تویزه‌هایی آراسته شده است. (تصاویر شماره ۱۴). حتی نمای خیابان‌کشی که به دلیل مداخلات شهرسازی و معماری که در زمان پهلوی اول صورت گرفت و باعث از بین رفتن دو راسته بازار شد نیز با حجره‌های کاشی‌کاری‌شده با نقوش منظره شکارگاهی، حماسی روایتی و مضامین منظره‌پردازی اروپایی و نقوش یا طرح‌های اسلیمی ختایی، منظره‌ای شهری و برون‌گرا به وجود آورده‌اند.

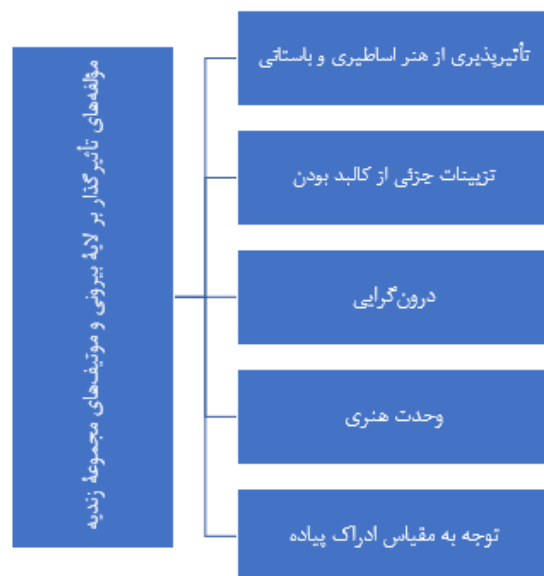
تصویر ۱۴. گذرها و معابر ارسن زندیه (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۰)

تصویر ۱۵. گوشه‌سازی در تقاطع کوچه‌ها (به‌طور خاص این تصویر متعلق به کوچه منتهی به حمام وکیل است) (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۰)

تصویر ۱۶. پیوستگی جداره مسجد وکیل، مدرسه آقاباباخان در مجاورت حمام و آب‌انبار وکیل (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۳)

نمودار شماره ۲. مؤلفه‌های تأثیرگذار بر آرایه‌های مجموعه زندگی (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۳)

با توجه به یافته‌های فوق و مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل و بررسی صورت‌گرفته، می‌توان مؤلفه‌های تأثیرگذار بر آرایه معماری شهری مجموعه زندگی را به پنج مؤلفه نظیر تأثیرپذیری از هنر اساطیری و باستانی، تزئینات جزئی از کالبد بودن، درون‌گرایی، وحدت هنری و توجه به مقیاس ادراک پیاده اشاره کرد که در نمودار شماره ۲ نیز ذکر شده است. همچنین راهبردها و سیاست‌های مرمت شهری مرتبط با معماری شهری ارسن زندگی در جدول شماره ۳ بیان شده است.

جدول شماره ۳. راهبردها و سیاست‌های مرمت شهری برای تدوین معماری شهری ارسن زندگی شیراز (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۳)

سیاست‌ها	راهبردها
مرمت اصولی و مبتنی بر مستندات تاریخی بناها و آرایه‌های معماری	حفظ و احیای آرایه‌های معماری مجموعه زندگی
مستندسازی دقیق نقوش و تزئینات برای حفظ اصالت فرهنگی و هویتی	
معرفی مجموعه زندگی به‌عنوان یکی از جاذبه‌های کلیدی گردشگری شیراز	توسعه گردشگری فرهنگی و تاریخی
طراحی مسیرهای گردشگری متناسب با ساختار تاریخی مجموعه	
حفظ کیفیت معماری سنتی در فضاهای شهری اطراف مجموعه	توجه به مقیاس ادراک پیاده و منظر شهری
ساماندهی معابر و گذرهای پیرامونی مجموعه برای تقویت پیوستگی بصری	
بهره‌گیری از نمادهای معماری تاریخی در توسعه شهری	حفظ هویت فرهنگی و تأثیرپذیری از هنرهای اساطیری و باستانی
توجه به مفاهیم اساطیری در احیای نقوش و آرایه‌های معماری	
هماهنگی میان معماری جدید و ساختارهای تاریخی مجموعه	ارتقای کیفیت زندگی شهری در بافت تاریخی
بهبود زیرساخت‌های خدماتی و رفاهی در محدوده بافت تاریخی	
آموزش و آگاه‌سازی شهروندان و گردشگران درباره اهمیت بافت تاریخی	افزایش مشارکت اجتماعی در حفاظت از بافت تاریخی
تقویت تعاملات بین بخش دولتی و خصوصی در حوزه مرمت و نگهداری آثار	

نتیجه‌گیری

با توجه به ارزش مجموعه‌های تاریخی و اهمیت آن‌ها در زیبایی شهری، این تحقیق بر آن شد که به تحلیل آرایه‌های مجموعه زندیه پردازد تا بلکه شناخت آن‌ها برای معماران و شهرسازان آینده چراغ راه‌گشایی باشد. این تحقیق با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و ابزار مطالعات کتابخانه‌ای و برداشت‌های میدانی به این مهم دست یافت. اگرچه بعضی پژوهشگران بر این باورند که معماری زندیه به تقلید یا ادامه معماری صفویان و ترکیبی از معماری هخامنشیان بوده است، باید ابداعات صورت گرفته در آن زمان را نیز در نظر گرفت. کریم‌خان می‌توانست برای انتخاب نقوش حماسی، همچون صفویان، از روایات مذهبی یا فتوحات سلطنتی استفاده کند یا مانند قاجاریان، به تقلید صرف از نقوش تخت‌جمشید پردازد، ولی ترجیح داد که از کهن‌الگوی ایرانی به نام رستم استفاده کند و برای اولین بار این نقش را در آرایه‌های بیرونی ساختمان به کار برد. از دیگر ابداعات آن زمان می‌توان به میدان توپخانه اشاره کرد که با قرار دادن چند توپ در آن، میدان حکومتی درون‌گرا به وجود آورد. وضعیت اجتماعی و سیاسی مانند نامی شهرها و احساس نیاز حکومت به امنیت، باعث به وجود آمدن دو عامل درون‌گرایی و استحکام بنا شده و این دو مهم در آرایه‌ها به صورت محصوریت با دیوارهای بلند و تزییناتی که جزئی از کالبد باشند، خود را نمایان می‌کنند. البته این دو عامل باعث نشده که این مجموعه توجهی به دید ناظر و تزیینات گذرها نداشته باشد. وجود نقوش تکرارشونده و داشتن الگویی که متناسب با نوع کاربری، معنای نمادین و نشانه شهری داشته باشد، نشان‌دهنده وحدت و نظم در طراحی آرایه‌های بیرونی این مجموعه است؛ از این رو این پژوهش وجود عواملی از جمله تأثیرپذیری از هنر اساطیری و باستانی، تزیینات جزئی از کالبد بودن، درون‌گرایی، داشتن وحدت هنری و توجه به مقیاس ادراک پیاده را از مؤلفه‌ها و ارکان تأثیرگذار بر طراحی لایه‌های بیرونی و آرایه‌های مجموعه زندیه می‌داند و آن‌ها را به‌عنوان عوامل مهمی در کیفیت‌زایی و هویت‌بخشی این بافت بیان می‌کند.

بیانیه‌ها

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ تضاد منافی مرتبط با این پژوهش وجود ندارد.

مشارکت مالی

این پژوهش از هیچ منبع مالی اعطایی سازمان‌های دولتی یا خصوصی برای پیشبرد تحقیق استفاده نکرده است.

رضایت آگاهانه

این پژوهش دارای مشارکت‌کننده انسانی نمی‌باشد.

مشارکت نویسندگان

ایده پردازی و طراحی مطالعه: حمیدرضا شیبانی؛ گردآوری داده‌ها: فاطمه دانشجو، حمیدرضا شیبانی و نازنین شیبانی؛ تجزیه و تحلیل داده‌ها: فاطمه دانشجوی، حمیدرضا شیبانی، حیدر جهان‌بخش؛ نگارش نسخه اولیه: حمیدرضا شیبانی؛ بازبینی و اصلاح مقاله: حمیدرضا شیبانی و فاطمه دانشجو؛ تأیید نهایی: تمام نویسندگان نسخه نهایی مقاله را تأیید کرده‌اند.

تشکر و قدردانی

نویسندگان از حسین پورنادری، استادیار گروه معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اصفهان برای راهنمایی‌ها و حمایت‌هایی که موجب روشننگری راه این پژوهش شد، تقدیر و تشکر ویژه دارند.

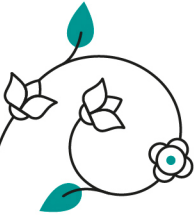
پی‌نوشت

۱. (۱۳۵۸) از شیراز که در سال ۱۲۰۱ ه.ق (یعنی قبل از حکومت قاجاریان و زمان زندیان) بوده است.

منابع

۱. اسدپور، علی. (۱۳۹۷). میدان و شهر سرگذشت میدان‌های توپخانه از تهران تا شیراز. شیراز: نیارش.
۲. اسدپور، علی. (۱۳۹۹). مطالعه شمایل‌شناسانه نبرد «رستم و دیو سپید» در کاشی‌نگاره سردر ارگ کریم‌خان شیراز به روش «اروین پانوفسکی». باغ نظر، ۱۷(۸۶)، ۳۹-۴۰.
۳. افسر، کرمت‌الله. (۱۳۵۳). تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی.
۴. رستم‌الحکما، محمدحاشم. (۱۳۸۲). رستم‌التواریخ، تصحیح میترا مهرآبادی. تهران: دنیای کتاب.
۵. بنتلی، ای‌بن. (۱۳۹۸). محیط‌های پاسخده (کتاب راهنمای طراحان)، ترجمه مصطفی بهزادفر، تهران: دانشگاه علم و صنعت، تهران.
۶. بهروزی، علی‌نقی. (۱۳۵۴). بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز. شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
۷. پاریز، الهام. (۱۳۹۰). گونه‌شناسی نقوش و آرایه‌های کوشک‌های زندیه شیراز و بررسی عوامل مؤثر بر آن، «پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان».
۸. پیرنیا، محمدکریم، و معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۸). سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
۹. توسلی، محمود، و بنیادی، ناصر. (۱۳۸۶). طراحی فضای شهری (فضاهای شهری و جایگاه آن‌ها در زندگی و سیمای شهری). تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
۱۰. چنجه‌باشی، الهه، و زمانی، پریا. (۱۳۹۵). مطالعه نقوش کاشی‌کاری‌های دروازه ارگ سمنان، کنفرانس بین‌المللی هنر، معماری و کاربردها، تهران.
۱۱. دادور، ابوالقاسم، و بهمنی، ساره، و سامانیان، ساسان. (۱۳۹۳). ساسان. نمادهای انسانی و حیوانی موجود در سفالینه‌های مکشوفه در سه منطقه تل باکون فارس، تپه سیلک کاشان و تپه گیان نهاوند. نشریه علمی مطالعات تطبیقی هنر، ۴ (۸): ۱۴-۱.
۱۲. رجبی، پرویز. (۱۳۵۲). کریم‌خان زند و زمان او، تهران: امیرکبیر.
۱۳. رنجبران، زینب، و گلشنی، سید علیرضا. (۱۳۹۴). شیراز در گذر سیاحان و جهانگردان (بعد از ورود اسلام به ایران تا پایان دوره قاجار). شیراز: رخسید.
۱۴. سامی، علی. (۱۳۶۳). شیراز شهر جاویدان: لوکس (نوید شیراز).
۱۵. شیبانی، حمیدرضا، و عوض نژاد، فرهاد. (۱۳۹۸). رنگ در ارسن شهری زندیه شیراز. نشریه مطالعات در دنیای رنگ، دوره ۹، ش ۲.
۱۶. شیبانی، مهدی، و پروین، حسین، و فرنوش، فهیمه. (۱۳۹۶). شهر باغ، ساختار شهری شیراز قدیم. هنر و تمدن شرق (۱۶)، ۵، ۳۳-۴۰.
۱۷. صانع، منصور. (۱۳۹۰). شیراز کودکی ما: عکس‌های شیراز قدیم. شیراز: منصور صانع.
۱۸. صانع، منصور. (۱۳۸۲). به یاد شیراز؛ عکس‌های شیراز قدیم. شیراز: منصور صانع.
۱۹. عباسی‌فر، م. (۱۳۹۹). پژوهشی بر اولین میدان توپخانه ایران در مجموعه زندیه شیراز. خبرگزاری میراث آریا. بازیابی‌شده در تاریخ ۱۵ تیرماه ۱۳۹۹. <https://ir.mirasfars.ir/1988>
۲۰. عوض نژاد، فرهاد. (۱۳۹۷). بررسی و مطالعه نقوش بیرونی کاخ ارگ کریم‌خان زند. دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری، مدیریت شهری و محیط‌زیست.
۲۱. فرانکلین، ویلیام. (۱۳۵۸). مشاهدات سفر از بنگال به ایران، ترجمه محسن جاویدان. تهران: مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی.
۲۲. قنبری، تابان، و سلطان‌زاده، حسین، و نصیر سلامی، محمدرضا. (۱۳۹۵). نشانه‌شناسی محتوا و زمینه‌های مؤثر بر دیوارنگاری و تزئینات دوره زندیه، با تأکید بر درون‌مایه‌های هنر قومی. باغ نظر، ۱۳(۴۵)، ۹۱-۱۰۴.
۲۳. لاری‌پور، نگین، و دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۸). تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در مسجد وکیل شیراز، مطالعات هنر اسلامی، ۱۵(۳۳)، ۷۰-۹۷.

۲۴. مسعود، محمد، و بیگی زاده شهرکی، حمیدرضا. (۱۳۹۱). نگاهداشت و بازآفرینی موتیف‌های آرایه‌ای فضاهاى شهری. پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۳(۱۰)، ۴۳-۶۶.
۲۵. موسوی لری، اشرف السادات، و مسعودی امین، زهرا، و مروج، الهه. (۱۳۹۶). تبیین جایگاه نقش ترنج در هنر دوره صفوی با تاکید بر قالی، جلد قرآن و جلد شاهنامه‌های دوره صفوی، جلوه هنر، ۹(۲)، ۱۰۷-۱۱۸.
۲۶. نامی اصفهانی، میرزا محمدصادق، و بیات، عزیزالله. (۱۳۶۳). تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ خاندان زند. تهران: امیرکبیر.
۲۷. نصر، طاهره. (۱۳۸۷). کتاب جستاری در شهرسازی و معماری زندیه. شیراز: نوید.
۲۸. هدایتی، هادی. (۱۳۳۴). تاریخ زندیه. تهران: دانشگاه تهران.
29. Firzal ,Y .(2018) .URBAN ARCHITECTURE AS A TRANSFORMATION OF IDENTITY .Jurnal Koridor .<https://doi.org/10.32734/koridor.v9i2.1375>
30. Mihăilă ,M .(2014) .City Architecture as Cultural Ingredient .Procedia - Social and Behavioral Sciences .565-569 ,149 ,<https://doi.org/10.1016/J.SBSPRO2014.08.211>.
31. Ananiadou-Tzimopoulou ,M & ,Bourlidou ,A .(2017) .Urban Landscape Architecture in the Reshaping of the Contemporary Cityscape .IOP Conference Series :Materials Science and Engineering.245 , <https://doi.org/10.1088/1757-899/X245/4/042050/>
32. Hoseini ,E.Z ,.Tabasi ,M & ,Hashemi ,M .(2021) .Cultural – Communicative Phenomenology of Iranian Tekyeh from a Physical – Special Value perspective.
33. Ebrahimi ,A.N ,.Rahimian ,F.P & ,Loron ,M.S .(2013) .IMPACTS OF URBAN PASSAGES ON FORMATION OF IRANIAN BAZAARS:Case Study of the Historic Bazaar of Tabriz .International Journal of Architectural Research :Archnet-IJAR .61-75 ,7 ,<https://doi.org/10.26687/ARCHNET-IJAR.V7I2.155>
34. Wankhede ,K & ,.Wahurwagh ,A .(2017) .The Sensory Experience and Perception of Urban Spaces.
35. Hårsman Wahlström ,M ,.Kourtit ,K & ,Nijkamp ,P .(2020) .Planning Cities4People–A body and soul analysis of urban neighbourhoods .Public Management Review .700 - 687 ,22 ,<https://doi.org/10.1080/14719037.2020.1718190>
36. Zagroba ,M ,.Szczepańska ,A & ,.Senetra ,A .(2020) .Analysis and Evaluation of Historical Public Spaces in Small Towns in the Polish Region of Warmia .Sustainability .<https://doi.org/10.3390/su12208356>
37. Maslikova ,I .(2019) .POLYFUNCTIONALITY AND CULTURAL VALUE OF PUBLIC SPACE: HISTORICAL AND CULTURAL STUDY OF AN URBAN SQUARE .UKRAINIAN CULTURAL STUDIES .[https://doi.org/10.17721/ucs16.\(5\)2019.2](https://doi.org/10.17721/ucs16.(5)2019.2).
38. Lohrasbi ,T .(2021) .The Effects of Old Public Spaces on Urban Identity .<https://doi.org/10.22034/JHI2021.122573>.
39. Chohan ,A.Y .(2005) .Heritage Conservation a tool for Sustainable Urban Regeneration : A Case study of Kaohsiung and Tainan , Taiwan.
40. Farhan ,S.L ,.Abdelmonem ,M.G & ,.Nasar ,Z .(2018) .THE URBAN TRANSFORMATION OF TRADITIONAL CITY CENTRES :HOLY KARBALA AS A CASE STUDY .International Journal of Architectural Research :ArchNet-IJAR .<https://doi.org/10.1088/1757-899/X1058/1/012070/>
41. Kermani ,A.A .(2020) .Heritage management and urban development in Iran ,case study of Shiraz. Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development .<https://doi.org/10.1108/jchmsd08-2019-0108->
42. Clarke ,J.L .(1963) .The Iranian City of Shiraz ,University of Durham ,Durham
43. Pirbazari ,A.Q .(2016) .Structural Transformations of Shiraz during .138- 95 European Online Journal of Natural and Social Sciences ,Vol ,5.No3.

44. Poorahmad ,A ,Farhoodi ,R & ,Rezaei ,Z .(2015) .Tourism Development in Shiraz :Emphasizing Cultural and Historical Sites .Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities.285-293 ,5 , <https://doi.org10.5958/2249-7315.2015.00069.6/>
45. Blair ,S.S .(1985) .THE MADRASA AT ZUZAN :ISLAMIC ARCHITECTURE IN EASTERN IRAN ON THE EVE OF THE MONGOL INVASIONS .Muqarnas .75-91 ,3 ,<https://doi.org10.1163/22118993-/90000197>

